

היגיון שני על טבעה של רוח האדם, ועל כך שנקל להכירה מאשר להכיר את הגוף

ההגיונות שהגיתי אתמול מלאו את לבי ספקות מרובים כל־כך, שאין ביכולתי לשכוח אותם שוב. אולם, אין אני רואה באיזה אופן אוכל לבטל אותם; וכאילו נפלתי פתאום לתוך מים עמוקים מאוד, הריני נדהם כל־כך, שאיני יכול למצוא מבטח לרגלי בתוך המצולה, ולא לשחות ולהחזיק את עצמי על פני המים. אף־על־פי־כן אתגבר ואשוב לאותה הדרך שהלכתי בה אתמול, ואתרחק מכל דבר שאפשר יהא לדמות שיש בו ספק קל שבקלים, באופן כזה ממש כאילו ידעתי שהוא כוזב בהחלט; ואוסיף ללכת תמיד בדרך זו עד שאמצא דבר־מה ודאי, או לפחות אדע ידיעה ודאית שאין בעולם שום דבר ודאי, אם לא יעלה בידי דבר אחר.

ארכימדרס ביקש רק נקודה אחת קבועה ובלתי־נעה כדי להוציא את כדור הארץ ממקומו ולהעתיקו למקום אחר. כך גם אני אהא רשאי ליצור לי תקוות נעלות, אם אזכה למצוא אך דבר אחד שיהא ודאי ובלתי־מוטל בספק.

הריני מניח אפוא שכל הדברים שאני רואה כוזבים הם. אני משדל את עצמי שמעולם לא היה במציאות שום דבר מכל מה שמציג לפני זיכרוני המלא שקרים. אני חושב שאין לי כל חוש. אני מאמין שהגוף, התבנית, ההתפשטות, התנועה והמקום אינם אלא בדיות שבדתה רוחי. מהו אפוא הדבר שאפשר לחשבו לאמתי? אולי דבר זה בלבד, שאין בעולם שום דבר ודאי.

אך מנין אוכל לדעת, אם אין במציאות דבר־מה אחר השונה מן הדברים

שזה עתה דנתי עליהם שהם בלתי-ודאיים, דבר שאי-אפשר לנו להטיל בו את הספק הקל ביותר? כלום אין במציאות איזה אל או איזה כוח אחר שמעורר בלבי את המחשבות הללו? דבר זה אינו הכרחי; שהרי אפשר שאני מוכשר ליצור אותן מעצמי. ואני עצמי אפוא, לפחות, כלום אין אני משהו? כבר הכחשתי שיש לי איזה חוש או איזה גוף. אך אני מהסס, כי מה יצא מזה? כלום תלוי אני בגוף ובחושים במידה כזו, שבלעדיהם אי-אפשר לי להימצא? אך הרי אמרתי בלבי שאין בעולם שום דבר, שום שמים, שום ארץ, לא רוחות ולא גוף; כלום לא אמרתי בלבי אפוא שאף אני אינני? לא ולא. בלי כל ספק הייתי במציאות, אם אמרתי דבר-מה בלבי או אם אך חשבתי משהו. אבל יש איזה מין רמאי בעל יכולת גדולה וערום מאוד, המשתמש בכל התחבולות שבידו כדי להטעות אותי תמיד. אין אפוא כל ספק שאני נמצא אם הוא מטעה אותי; ואף אם יטעה אותי כאוות נפשו, לעולם לא יוכל לשים אותי לאין, כל זמן שאחשוב שאני דבר-מה. ולפיכך, לאחר שירדתי לעומקו של עניין זה ושקלתי יפה כל דבר ודבר, צריך אני לבסוף להחליט ולחשוב לדבר בטוח שמאמר זה; "אני קיים, אני נמצא" אמתי הוא בהכרח, כל אימת שאני מביע אותו או משיג אותו ברוחי. אך עדיין אין אני יודע ידיעה ברורה למדי מהו אני זה, אני הבטוח שאני נמצא. ולפיכך אצטרך מכאן ולהבא לדקדק יפה ולא לקבל מתוך אי-זהירות איזה דבר אחר במקום "אני" זה, כדי שלא לטעות באשר לידיעה זו, שנראית לי ודאית ומוכחת יותר מכל הידיעות שהיו לי לפני.

לפיכך אתבונן שוב במה שחשבתי בדבר ישותי קודם שנמשכתי אחר מחשבות אחרונות אלו, ואגרע מדעותי הישנות כל דעה המבוטלת על-ידי הטענות שהבאתי אותן זה עתה, באופן שלא יישאר אלא אך ורק מה שאינו מוטל לחלוטין בספק. מה חשבתי אפוא עד עתה בדבר ישותי? בלא ספק, חשבתי שאני בן-אדם. אבל מהו בן-אדם? האם אומר שהוא חיה נבונה? לא ולא; שהרי צריך הייתי לחקור לאחר מכן מה הוא חיה ומה הוא נבון, ובאופן כזה היינו באים בלי משים מתוך שאלה אחת ויחידה לידי מספר אין-סופי של שאלות אחרות, קשות ומסובכות יותר; ואין אני רוצה לבלות לשווא את הזמן ושעות-הפנאי המועטות שנשארו לי ולהקדישן לכיבוד שאלות דקות כאלה. מבכר אני להתבונן כאן במחשבות שנולדו מעצמן

ברוחי עד עתה, ושנתעוררו מכוח טבעי שלי בלבד בשעה שנתתי דעתי להתבונן בישותי. ראיתי את עצמי, ראשית, כמי שיש לו פנים, ידיים, זרועות, וכל אותו המנגנון המורכב מעצמות ומעור, שרואים אותו בגופת-מת ושציינתי אותו בשם גוף. מלבד זאת, ראיתי שאני ניזון, מהלך, מרגיש וחושב, וייחסתי את כל הפעולות הללו לנפש. ואולם לא התמדתי כלל במחשבות בנוגע למהותה של נפש זו, ואף אם התמדתי בכך, דמיתי שהיא איזה דבר דק וקליל במידה יוצאת מן הכלל, כמו רוח או שלהבת או אוויר קליל מאוד, שהוא חודר ומתפשט בחלקי הגסים יותר. במה שנוגע לגוף, לא היו לי שום ספקות בנוגע לטבעו; כי סברתי שאני יודע טבע זה ידיעה מובחנת מאוד, ואילו רציתי לבארו על-פי המושגים שהיו לי ממנו, הייתי מתארו באופן זה: בשם גוף אני מבין כל מה שיכול להיות מסומן על-ידי איזו תבנית; מה שיכול להיות נכלל באיזה מקום ולמלא חלל מסוים באופן שכל גוף אחר יהא מוצא ממנו; מה שיכול להיות מורגש על-ידי חוש המישוש או על-ידי חוש הראות או על-ידי חוש השמע או על-ידי חוש הטעם או על-ידי חוש הריח; מה שיכול להיות מונע, באופנים רבים, לא על-ידי עצמו אלא על-ידי דבר-מה מן החוץ שנוגע בו ושממנו מוטבע בו הרושם. כי לא חשבתי כלל שהיתרונות הללו, כלומר להיות בעל יכולת להתנועע מעצמו, להרגיש ולחשוב, יש לייחס לטבע הגופני; להפך, השתוממתי כשראיתי שתכונות כגון אלו נמצאות בגופים ידועים. אבל אני, מי אני, עתה כשאני מניח שיש מישהו בעל יכולת עצומה, ואם מותר לי לומר, חורש רע וערום, שהוא משתמש בכל כוחותיו ובכל התחבולות שבידו כדי להטעותני? כלום יכול אני להיות בטוח שיש לי ולו גם מקצת שבמקצת מכל הדברים שייחסתי למעלה לטבע הגופני? אני עומד וחושב על כך בתשומת-לב; אני מעביר וחוזר ומעביר את כל הדברים הללו לפני רוחי, ואיני מוצא בהם אף אחד שאפשר לי לומר עליו שהוא נמצא בי. אין מן הצורך שאעמוד שוב ואמנה אותם אחד אחד. נעבור-נא אפוא אל תארי הנפש, ונראה אם יש בהם אחדים שנמצאים בי. הראשונים הם להיות ניזון ומהלך. אבל אם אמת הדבר שאין לי כל גוף, הרי אמת היא גם כן שאיני יכול לא להלך ולא להיות ניזון. תואר אחר הוא להרגיש. אבל אף להרגיש אי-אפשר בלא הגוף; ומלבד זאת, לפני הייתי מרגיש, כפי שהיה נדמה לי, דברים רבים בשעת השינה, בעוד

שבשעת היקיצה נוכחתי שבאמת לא הרגשתי אותם כלל. תואר אחר הוא לחשוב. וכאן מוצא אני שהמחשבה היא תואר ששייך לי; רק היא בלבד אי-אפשר לה להיות מופרדת ממני. אני קיים, אני נמצא; דבר זה הוא ודאי. אך למשך איזה זמן? הווה אומר, כל זמן שאני חושב. כי ייתכן שאילו הייתי פוסק מלחשוב, הייתי פוסק גם להיות או להימצא. איני מקבל כעת שום דבר שאינו אמתי בהכרח. אינני אפוא – אם נדייק בלשונונו – אלא דבר חושב, כלומר, רוח, תבונה או שכל, מונחים שקודם לכן לא ידעתי את משמעותם. אולם הנני דבר אמתי ונמצא באמת. אך איזה דבר? כבר אמרתי; דבר חושב. ומה עוד? אוסיף לעורר את דמיוני כדי לראות אם אין אני משהו יותר מזה. אין אני כלל אותו קיבוץ האיברים שקוראים לו גוף של בן-אדם; אין אני כלל אוויר קליל ומחלחל, שהוא מתפשט בכל האיברים הללו; אין אני כלל איזו רוח, או נשימה, או אד, ולא שום דבר מכל מה שיכול אני לבדות ולדמות בנפשי, שהרי הנחתי שכל זה אינו ולא כלום, וגם רואה אני שאף אם לא אשנה את ההנחה הזאת, לא אחדל מלהיות בטוח שהנני דבר-מה.

אבל אולי יקרה שאותם הדברים עצמם שאני מניח שאינם במציאות כלל מאחר שאינם ידועים לי, אינם שונים למעשה ממני עצמי, שאותו אני מכיר? איני יודע מזה ולא כלום. איני מתווכח כעת על כך. אני יכול לחרוץ את משפטי רק על הדברים שהם ידועים לי. נוכחתי שאני נמצא, ואני חוקר את מהותי שלי, מהות האני שנוכחתי שהוא נמצא. והנה, נעלה הוא מעל כל ספק שהשגה זו, או ידיעה זו, שיש לי מעצמי אינה תלויה כלל, כשלעצמה, בדברים שמציאותם עדיין אינה ידועה לי, וכל שכן בדבר מן הדברים שאפשר לבדותם ולהמציאם בדמיון. ואף מונחים אלו עצמם "בדה" ו"דמה", מעמידים אותי על טעותי; שהרי באמת אהא בדאי אם אדמה שאני איזה דבר, הואיל ולדמות אינו אלא להסתכל בתבניתו או בדמותו של דבר גופני. אולם, כבר יודע אני בוודאות שאני נמצא, וכן שלא מן הנמנע הוא שכל אותן הדמויות, ובדרך-כלל כל אותם הדברים שמייחסים אותם לטבע הגוף, אינם אלא חלומות או דמיונות-שווא. ומתוך כך רואה אני בכירור שאם אומר: "אעורר את דמיוני כדי לדעת ביתר הבחנה מי אני", יהיו דברי מחוסרי-טעם לא פחות מאשר אם אומר: "אני ער ברגע זה, ואני תופס משהו ממשי ואמתי; אך מכיוון שעדיין אין אני

תופסו בבהירות הדרושה, אירדם בכוונה תחילה כדי שחלומותי יציגו לפני אותו דבר עצמו ביתר אמתות וביתר ודאות". וכך יודע אני בביטחון שבכל מה שאוכל להבין בעזרת הדמיון אין שייכות לידיעה שיש לי מעצמי, ושיש צורך שנימנע מאופן השגה זה, כדי שרוחנו תכיר בעצמה בהבחנה רבה את טבעה שלה.

ואולם מה אני? דבר שחושב. ומהו דבר שחושב? הווה אומר: דבר שהוא מטיל ספק, משיג, מחייב, שולל, רוצה, אינו-רוצה, גם מדמה ומרגיש. בוודאי אין זה מעט אם כל הדברים הללו שייכים לטבעי, אך משום-מה לא יהיו שייכים לו. וכי אין אני אותו דבר עצמו שמטיל ספק כמעט בכול; שעם זאת מבין ומשיג דברים אחדים; שמחייב ומאשר שרק דברים אלו הם אמתיים; ששולל את כל השאר; שרוצה וחפץ לדעת עליהם יותר; שאינו רוצה להיות מרומה; שמדמה דברים רבים, ולפעמים אף שלא ברצוני; ושגם מרגיש רבים מהם כאילו באמצעותם של כלי-הגוף? כלום יש בכל זה משהו שאינו אמתי באותה מידה שדבר ודאי הוא שאני קיים ושאני נמצא, אף אם הייתי ישן תמיד, ואף אם מי שנתן לי את הישות היה מתאזר בכל כוחותיו כדי להוליכני שולל? כלום יש גם אחד מבין כל התארים הללו שאפשר להבדיל בינו ובין מחשבתי, או שאפשר לומר עליו שהוא מופרד מעצמי? שהרי דבר זה שאני הוא המטיל ספק, המבין והרוצה, מוכח מעצמו במידה כזו, שאין מן הצורך להוסיף כאן שום דבר כדי לבאר אותו. וכן יש בי בלא ספק הכוח המדמה; כי אף-על-פי שיקרה (כמו שהנחתי קודם לכן) שהדברים שאני מדמה אינם אמתיים, אף-על-פי-כן אין הכוח המדמה הזה פוסק מלהיות בי באופן ממשי, והוא קיים כחלק מן המחשבה שבי. ולבסוף, אני הוא המרגיש, כלומר, המקבל והמכיר את הדברים כאילו על-ידי כלי-החושים, שהרי באמת רואה אני את האור, שומע את הרעש ומרגיש את החום. אולם יאמרו לי שהמראות הללו כוזבים הם ושאני ישן. יהא כך. אך דבר זה לפחות נעלה הוא, מעל כל ספק, שנדמה לי שאני רואה, שאני שומע ושאני מתחמם; והוא הוא מה שנקרא בי להרגיש, דבר שבמובן מדויק זה אינו אלא לחשוב. מכאן מתחיל אני להכיר את מהותי בבהירות ובהבחנה מעט יותר גדולה מאשר לפני.

אך אין אני יכול להימנע מלהאמין שהדברים הגופנים, שדמויותיהם

נוצרות על-ידי מחשבתי ושנתפסים על-ידי החושים, מוכרים ביתר הבחנה מאותו חלק של עצמותי, יהא מה שיהא, שאינו שייך כלל לתחום הדמיון; אף-על-פי שבאמת הרי זה דבר מוזר מאוד שהדברים שהם נראים לי מסופקים ורחוקים ממני, נתונים להכרתי ביתר בהירות וקלות מאותם הדברים שהם אמתיים וודאיים ושהם שייכים לטבעי המיוחד. אך אני רואה יפה מה העניין שלפנינו; רוחי משתובבת ונוטה מן הדרך ועדיין אין בכוחה לשמור על הגבולות המדויקים של האמת. נתיר-נא לה אפוא עוד פעם את הרסן, כדי שנוכל לנהל ולהדריך אותה ביתר קלות, כשנבוא לאחר מכן להחזיק בו שוב בשקט וכראוי.

נתחיל-נא בכך שנתבונן בדברים הרגילים ביותר, שנדמה לנו שאנו מבינים אותם באופן מובחן ביותר, כלומר הגופים שאנו ממששים ורואים. אין כוונתי לדבר על הגופים בדרך-כלל, שהרי מושגים כלליים אלו הם ברגיל מבולבלים יותר, אלא על איזושהו גוף מיוחד. ניקח, למשל, גוש של שעווה שזה עתה רדו מן הכוורת. עדיין לא אבדה מתיקות הדבש שהכילה, ועדיין נותר בה משהו מריח הפרחים שמהם נאסף הצוף. צבעה, תבניתה וגודלה נראים לעין. היא קשה, היא קרה, אפשר למשש אותה, ואם תקישו עליה היא תשמיע איזה קול. בקיצור, כל הדברים העשויים לגרום לגוף שיהא מוכר ומובחן נמצאים בגוף זה שלפנינו.

אך בעודי מדבר, מקרבים גוש זה אל האש. הטעם שנשאר בשעווה פג והולך, ריחה מתנדף, צבעה משתנה, תבניתה מיטשטשת, גדלה עולה, היא נעשית נוזלית, היא מתחממת, כמעט אי-אפשר למשש אותה, ואף אם נקיש עליה היא לא תשמיע עוד שום קול. האם שעווה זו עצמה נשארת גם לאחר שינוי זה? צריך להודות שהיא נשארת ואי-אפשר להכחיש זאת. מהו אפוא הכרנו בגוש שעווה זה בהבחנה רבה כל-כך? בוודאי, זה לא יוכל להיות שום דבר מכל מה שתפסתי באמצעות החושים, מאחר שכל הדברים שנתפסו על-ידי חוש הטעם, או חוש הריח, או חוש הראות, או חוש המישוש, או חוש השמע, חל בהם שינוי, ועם כל זה שעווה זו עצמה נותרה. אולי הוא מה שאני חושב כעת, כלומר, שהשעווה אינה המתיקות של הדבש, ולא הריח הנעים של הפרחים, ולא הלוכן, ולא התבנית, ולא הקול, אלא רק איזה גוף, שלפני זמן מועט הופיע לפני בצורות אלו, ושעתה עשוי הוא להיות נתפס בצורות אחרות. אבל מה הוא זה, בלשון מדויקת,

שאני מדמה, בשעה שאני משיג אותו באופן כזה? נתבונן בו בתשומת-לב, ולאחר שנרחיק את כל הדברים שאינם שייכים לשעווה כל עיקר, נראה מה יישאר. ברור שלא נשאר אלא משהו מתפשט שעשוי להיכפף ולהיות מונע. אך מה פירוש הדבר: עשוי להיכפף ולהיות מונע? האין זאת שאני מדמה ששעווה זו, שהיא עגולה, אפשר לה להיחפף למרובעת ולעבור מתבנית של ריבוע לתבנית של משולש? אך בוודאי לא זה הדבר, שהרי אני משיג את השעווה כדבר-מה שיכול לקבל אין-סוף שינויים כאלה, ואף-על-פי-כן אין ביכולתי להקיף בדמיוני אין-סוף זה; ולפיכך מושג זה שיש לי מן השעווה אינו נוצר על-ידי הכוח המדמה.

ועתה מהי התפשטות זו? כלום אין אף היא בלתי-ידועה, שהרי בשעווה הנמסה היא נעשית גדולה יותר, ועוד הרבה יותר מזה לאחר שהתמססה לגמרי, ואף יותר מזה כשהחום עולה עוד יותר? ולא הייתי משיג בבירור ועל-פי האמת מהי השעווה, אלמלא הייתי חושב שהיא עשויה לקבל שינויים מבחינת התפשטותה במספר גדול יותר מכל מה שדימיתי מימי. אני צריך אפוא להסכים לכך שאין לאל ידי להשיג באמצעות הדמיון מהי אותה השעווה, וששכלי בלבד הוא המשיג אותה. ואני אומר: גוש שעווה זה בפרט, כי במה שנוגע לשעווה בדרך-כלל, הדבר מובן מאליו אף יותר. אולם מהי אותה שעווה שאי-אפשר להשיגה אלא על-ידי השכל, או הרוח? זוהי כמובן אותה שעווה עצמה שאני רואה, ממש ומדמה, ושהכרתיה למן הרגע הראשון. אך כאן יש להעיר שהתפיסה (perception) שיש לנו לגביה, או הפעולה שבאמצעותה אנו תופסים אותה, אינה ראייה, או מישוש, או דמיון, ומעולם לא הייתה כך, אף-על-פי שכך נדמה היה לנו קודם לכן, אלא רק סקירת הרוח שיכולה להיות בלתי-שלמה ומבולבלת, כמו שאכן הייתה קודם לכן, או גם ברורה ומובחנת, כמו שהיא עתה, במידה שתשומת-לבי מופנית פחות או יותר אל הדברים הכלולים בה, ושמהם היא מורכבת.

ואולם אין גבול להשתוממותי כשאני מתבונן ורואה עד כמה חלשה רוחי, ועד כמה גדולה הנטייה המביאה אותה מבלי משים לידי טעות. כי גם כשאני מתבונן בכל זה בקרבי פנימה בלי שאדבר, אף-על-פי-כן המילים הן תמיד בעוכרי, וביטויי הלשון הרגילה כמעט מטעים אותי. שהרי אנו אומרים שאנו רואים את השעווה כשמציגים אותה לפנינו, ולא

שאנו מסיקים (jugeons) שזוהי אותה השעווה מאחר שיש לה אותו צבע ואותה תבנית. מכאן הייתי כמעט מוכן להסיק שאנו מכירים את השעווה על-ידי ראיית העיניים ולא רק על-ידי סקירת הרוח, אילו לא הייתי משקיף במקרה בעד החלון על בני-אדם העוברים ברחוב, שבהופיעם לפני אני נמנע מלומר שאני רואה בני-אדם, באותו אופן שאני אומר שרואה אני שעווה. אבל מה רואה אני מבעד החלון מלבד כובעים ואדרות שיכולים לכסות שדים או בובות שאינן מתנועעות אלא על-ידי קפיצים? אולם אני מסיק שאלה הם בני-אדם אמתיים; ומכאן שאני מבין את מה שדימיתי לראות בעיני אך ורק באמצעות יכולת השיפוט המצויה ברוחי.

מי שמשתדל להרים את ידיעתו מעל לגובה הרגיל, צריך להתבייש לבקש עילה לספקותיו בדרכי הדיבור ובביטויים של ההמון. אני מעדיף לעבור הלאה ולהתבונן בדבר אם בשעה שראיתי את השעווה בפעם הראשונה, וסברתי שאני מכיר אותה באמצעות החושים החיצוניים, או לפחות בחוש המשותף (כפי שקוראים לו), כלומר, באמצעות הכוח המדמה, השגתי מהי השעווה ביתר ודאות ושלמות משאני משיג מהי כעת, לאחר שחקרתי ביתר דיוק מהו טיבה ובאיזה אופן ניתן לדעתה. בוודאי, מגוחך לפקפק באשר לתשובה על שאלה זו. שכן כלום היה בתפיסה ראשונה זו משהו מובחן וברור שלא ניתן להיתפס על-ידי החוש של הקטן בבעלי-החיים? אך כשאני מבחין בין השעווה לבין צורותיה החיצוניות, וכשאני מתבונן בה כשהיא חשופה לגמרי, כאילו פשטתי ממנה את לבושה, הרי ודאי הוא שאף אם אפשר שתהא עוד בקביעתי איזו טעות, לא אוכל להשיג את השעווה באופן זה בלי שכל (esprit) של אדם.

אך לבסוף, מה אומר על שכל זה? כלומר, מה אומר על עצמי? שהרי עד עתה לא ראיתי את עצמי אלא בבחינת שכל. מה אומר אפוא על עצמי, אני שמשיג, כפי שנדמה לי, גוש שעווה בבהירות ובהבחנה רבה כל-כך? כלום אין אני מכיר את עצמי לא רק באמתות ובוודאות גדולה הרבה יותר, אלא אף בהבחנה ובבהירות גדולה הרבה יותר? שהרי אם מתוך שאני רואה אותה, אני מסיק שהשעווה קיימת או נמצאת, אין ספק שמתוך שאני רואה אותה נובע בוודאות גדולה הרבה יותר שאני עצמי קיים או נמצא. כי אפשר שמה שאני רואה איננו אמנם שעווה, וכן אפשר שאין לי אפילו עיניים לראות בהן איזה דבר שהוא. אבל מן הנמנע הוא

שבשעה שאני רואה, או חושב שאני רואה (ואין אני מבחין עוד בין זה ובין זה), אני החושב לא אהיה משהו. ובאותו אופן, אם אני מסיק שהשעווה קיימת מתוך שאני ממשש אותה, יוצא מזה שוב אותו הדבר, משמע, שאני קיים. ואם אני מסיק זאת מתוך שדמיוני, או איזו סיבה אחרת (תהא אשר תהא), משדל אותי לכך, הרי אוציא תמיד מסקנה זו עצמה.

ומה שהעירותי כאן על השעווה חל על כל שאר הדברים שהם חיצונים ביחס אלי ונמצאים מחוץ לי. אולם, אם ההשגה או ההכרה של השעווה היא, כפי שנדמה, בהירה ומובחנת יותר לאחר שגילוה לא רק הראייה והמישוש, אלא הרבה סיבות אחרות, הרי צריך אני להכיר את עצמי בוודאות, בהבחנה ובבהירות רבות יותר פי כמה, מאחר שכל הטעמים המסייעים להכיר ולהשיג את טבעה של השעווה, או של איזה גוף אחר, מגלים ביתר קלות וביתר ודאות את טבעה של רוחי. ויש עוד ברוח עצמה מספר רב מאוד של דברים אחרים היכולים לסייע לברר את טבעה, עד שהדברים התלויים בגוף, כגון אלה שהזכרתי, אינם כדאים כמעט שנמנה אותם.

והנה חזרתי לבסוף בלי משים אל הנקודה שרציתי להגיע אליה. שכן זהו עתה דבר שאני יודעו, לאמור, שעל-פי הדיוק אין אנו משיגים את הגופים בשום פנים על-ידי הדמיון או על-ידי החושים, אלא אך ורק על-ידי כוח העיון שבנו, ושאינן אנו מכירים אותם על-ידי שאנו רואים או ממששים אותם, אלא אך ורק על-ידי שאנו משיגים אותם על-ידי המחשבה; ולפיכך רואה אני בבירור שאין דבר שאכיר אותו ביתר קלות מאשר את רוחי שלי. אך כמעט מן הנמנע להשתחרר במהירות כזו מדעה נושנה, ועל-כן איטיב לעשות אם אתעכב מעט במקום זה. אאריך-נא במחשבותי ואחרוט ידיעה חדשה זו עמוק עמוק בזיכרוני.